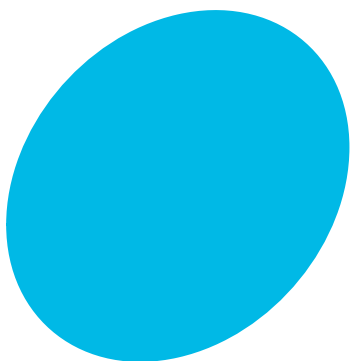
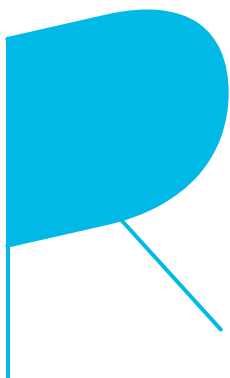

Ο ΦΟΒΟΣ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Μετάφραση: Ουρανία Τουτουντζή

διόπτρα

Τίτλος πρωτοτύπου
ESCAPE FROM FREEDOM
Erich Fromm

© Erich Fromm, 1941, 1969
Πρόλογος Β' © 1965, Erich Fromm
Φωτογραφίες © The Literary Executor of Erich Fromm, 2017, Rainer Funk,
Germany

© Για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο, Εκδόσεις Διόπτρα, 2017, 2025
Εκδίδεται κατόπιν συμφωνίας με τους Harper Collins Publishers
& JLM Agency

Πρώτη ελληνική έκδοση από τις εκδόσεις Διόπτρα
Μάρτιος 2017

Νέα έκδοση
Οκτώβριος 2025

Μετάφραση
Ουρανία Τουτουντζή

Επιμέλεια κειμένου
Αλέκα Πλακονούρη

Σχεδιασμός εξωφύλλου
Γιώργος Παναρετάκης, Εκδόσεις Διόπτρα

Σελιδοποίηση
Έρση Σωτηρίου, Εκδόσεις Διόπτρα

Κεντρικά γραφεία

Αγ. Παρασκευής 40, 121 32 Περιστέρι
Τηλ.: 210 380 52 28, Fax: 210 330 04 39

Βιβλιοπωλείο Books & Life

Σόλωνος 93-95, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210 330 07 74

www.dioptra.gr • e-mail: info@dioptra.gr

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή ή ανατύπωση μέρους ή του συνόλου
του βιβλίου σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη.

Απαγορεύεται η χρήση ή η αναπαραγωγή με οποιονδήποτε τρόπο μέρους ή όλου του βιβλίου
για την εκπαίδευση τεχνολογιών ή συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης. Τα δικαιώματα επί του
παρόντος έργου διατηρούνται ρητά όσον αφορά την εξόρυξη κειμένων και δεδομένων (Άρθρο
4§3) Οδηγία (ΕΕ) 2019/790.

ISBN: : 978-618-10-0169-2

Περιεχόμενα

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ	9
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
ΠΡΟΛΟΓΟΣ Β΄	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι	
Ελευθερία - Ένα ζήτημα ψυχολογίας;	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ	
Η ανάδυση της ατομικότητας και η αμφισημία της ελευθερίας	46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ	
Η ελευθερία κατά την περίοδο της Μεταρρύθμισης	64
1. Το πλαίσιο του Μεσαίωνα και η Αναγέννηση	64
2. Το πλαίσιο της Μεταρρύθμισης	86
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV	
Οι δύο όψεις της ελευθερίας για τον σύγχρονο άνθρωπο	128
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V	
Μηχανισμοί απόδρασης	163
1. Ολοκληρωτισμός	169
2. Καταστροφικότητα	208
3. Αυτόματος κομφορμισμός	214
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI	
Η ψυχολογία του Ναζισμού	238
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII	
Ελευθερία και δημοκρατία	271
1. Η αυταπάτη της ατομικότητας	271
2. Ελευθερία και αυθορμητισμός	289

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Χαρακτήρας και κοινωνικό γίγνεσθαι..... 311

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ..... 335

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....341

ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΡΙΧ ΦΡΟΜ.....357

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία δεν είναι απλώς ένα κείμενο της δεκαετίας του 1940· είναι ένας ζωντανός καθρέφτης των δικών μας καιρών. Σήμερα, σε έναν κόσμο που αλλάζει με ρυθμούς απρόβλεπτους, ο άνθρωπος βρίσκεται ξανά αντιμέτωπος με την ίδια υπαρξιακή αγωνία που περιέγραψε ο Φρομ: την αδυναμία του να αντέξει το βάρος της ελευθερίας, να διαχειριστεί τη μοναξιά που τη συνοδεύει, να επιλέξει συνειδητά μέσα σε ένα πεδίο όπου όλα φαίνονται πιθανά και, ταυτόχρονα, όλα φαντάζουν μάταια.

Η δεκαετία του 1940 υπήρξε εποχή ολοκληρωτισμών, πολέμου και μαζικής ψυχικής ανασφάλειας. Ο Φρομ έγραψε τότε για το πώς ο σύγχρονος άνθρωπος, έχοντας αποκοπεί από τις παραδοσιακές δομές πίστης και εξουσίας, μένει μόνος απέναντι στην ευθύνη της επιλογής. Η ελευθερία, που θεωρητικά τον απελευθερώνει, μετατρέπεται σε βάρος. Η ανάγκη του να ανήκει, να υπακούει, να ακολουθεί γίνεται ισχυρότερη από την επιθυμία του να σκέφτεται και να αποφασίζει. Κι έτσι, ο φόβος μπροστά στην ελευθερία γεννά τη λατρεία προς τους ηγέτες, τη μαζική υποταγή, τον φανατισμό.

Αν μεταφέρουμε αυτή τη διάγνωση στο παρόν, η εικόνα μοιάζει ανατριχιαστικά γνώριμη. Μόνο που ο αυταρχισμός έχει αλλάξει πρόσωπο. Δεν φορά πλέον τη στολή του δικτάτορα· έχει ενδυθεί τον αλγόριθμο, την οθόνη, τη γλώσσα της ευκολίας. Στην εποχή της τεχνητής νοημοσύνης, των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και της αδιάκοπης παρακολούθησης, η

υποταγή δεν επιβάλλεται βίαια, αλλά προσφέρεται εθελοντικά. Δεν μας τη ζητούν· την παραδίδουμε μόνοι μας, με αντάλλαγμα την ψευδαίσθηση της ασφάλειας, της προσοχής, της ορατότητας.

Ο Φρομ, αν ζούσε σήμερα, θα αναγνώριζε την ίδια ψυχολογική ρίζα: τον φόβο της μοναξιάς. Την αδυναμία του ανθρώπου να σταθεί μέσα στο κενό της απόλυτης ελευθερίας χωρίς να ψάξει κάποιον ή κάτι να τον καθοδηγήσει. Ο σύγχρονος άνθρωπος έχει αποτινάξει τον Θεό, τις ιδεολογίες, τις σταθερές· αλλά στη θέση τους έχει εγκαταστήσει το άγχος της αυτοπραγμάτωσης, τον ανταγωνισμό της επιτυχίας, την ανάγκη να αποδείξει την αξία του μέσω εικόνων και μετρήσεων. Η υποδούλωση δεν είναι πια κοινωνική ή πολιτική· είναι ψυχική.

Η ελευθερία που ονειρευόταν ο Διαφωτισμός έχει μετατραπεί σε μια ελευθερία κατανάλωσης. Είμαστε ελεύθεροι να διαλέξουμε ανάμεσα σε χίλιες εκδοχές του ίδιου προϊόντος, αλλά όχι απαραίτητα ελεύθεροι να σκεφτούμε ποιον σκοπό υπηρετεί η ίδια η κατανάλωση. Είμαστε ελεύθεροι να μιλήσουμε σε όποιον θέλουμε, αλλά όχι να ακουστούμε πραγματικά. Είμαστε ελεύθεροι να εκτεθούμε δημόσια, αλλά όχι να είμαστε αυθεντικοί. Ο Φρομ είχε προειδοποιήσει ότι η ελευθερία χωρίς συνείδηση, χωρίς εσωτερική πυξίδα, μετατρέπεται σε άδεια φόρμα.

Η τεχνολογία, που γεννήθηκε ως υπόσχεση απελευθέρωσης, κατέληξε να λειτουργεί ως νέος μηχανισμός ελέγχου. Οι αλγόριθμοι μαθαίνουν τις επιθυμίες μας καλύτερα απ' ό,τι τις γνωρίζουμε εμείς. Η πληροφορία δεν είναι πλέον εργαλείο κατανόησης αλλά τρόπος χειραγώγησης. Και ο άνθρωπος, κουρασμένος από την αβεβαιότητα, αποδέχεται σιωπηλά τη μερική απώλεια της αυτονομίας του. «Ας αποφασίσει το σύστημα για μένα» – αυτή είναι η νέα μορφή της υποταγής, που ο Φρομ θα αναγνώριζε αμέσως ως «φυγή από την ελευθερία».

Το πιο ανησυχητικό όμως είναι ότι αυτή η φυγή δεν συνοδεύεται από επίγνωση. Ο σύγχρονος άνθρωπος πιστεύει ότι είναι ελεύθερος, ενώ στην πραγματικότητα ζει μέσα σε ένα πλέγμα εξαρτήσεων – τεχνολογικών, οικονομικών, ψυχολογικών. Δεν αισθάνεται καταπιεσμένος· αισθάνεται «κουρασμένος». Η κόπωση είναι η νέα μορφή καταπίεσης. Η βιασύνη, η υπερσυνδεσιμότητα, η πληροφοριακή υπερφόρτωση λειτουργούν σαν νέες αλυσίδες, που δεν τις βλέπεις, αλλά τις κουβαλάς μέσα σου.

Η φωνή του Φρομ παραμένει αναγκαία γιατί επιμένει σε κάτι ριζικά απλό: η ελευθερία δεν είναι κατάσταση αλλά πράξη. Δεν είναι δεδομένη, αλλά καθημερινά κερδισμένη μέσα από την εγρήγορση, τη σκέψη, τη συνειδητή επιλογή. Το θάρρος να είσαι ελεύθερος σημαίνει να αναλαμβάνεις το ρίσκο της ευθύνης. Να μην κρύβεσαι πίσω από το «όλοι το κάνουν», το «έτσι είναι τα πράγματα», το «δεν αλλάζει τίποτα». Στην πραγματικότητα, αυτό που φοβόμαστε δεν είναι η ελευθερία, αλλά η ευθύνη που φέρνει μαζί της.

Η κοινωνία μας, που φαίνεται εξωτερικά «ελεύθερη», συχνά παράγει εσωτερική δουλεία. Μας μαθαίνει να συμμορφωνόμαστε χωρίς να μας το ζητά ρητά. Να σκεφτόμαστε με τις λέξεις που μας προσφέρει, να επιθυμούμε ό,τι προβάλλεται, να φοβόμαστε να διαφοροποιηθούμε. Ο Φρομ θα έλεγε πως έχουμε εσωτερικεύσει τον αυταρχισμό: δεν χρειάζεται πια να μας ελέγχουν, αυτοελεγχόμαστε. Αυτή η εθελούσια συμμόρφωση είναι ίσως το πιο επικίνδυνο σύμπτωμα της εποχής μας.

Μέσα σε αυτή τη συνθήκη, το έργο του Φρομ λειτουργεί σαν υπενθύμιση του ανθρώπινου μέτρου. Μας θυμίζει ότι η ελευθερία χωρίς αγάπη γίνεται κενότητα και ότι η αγάπη χωρίς ελευθερία γίνεται εξάρτηση. Μας καλεί να ξαναβρούμε τη χαμένη ισορροπία ανάμεσα στο «εγώ» και το «εμείς», ανάμεσα στη μοναχικότητα και την κοινότητα. Να αποδεχτούμε ότι το να είσαι ελεύθερος σημαίνει να αντέχεις να είσαι μόνος με τον

εαυτό σου, αλλά και να μπορείς να σχετίζεσαι χωρίς να χάνεις τον εαυτό σου.

Σήμερα, μέσα στις αβεβαιότητες των πολέμων, των κρίσεων και των τεχνολογικών μετασχηματισμών, το ερώτημα του Φρομ παραμένει αμείλικτο: Θέλουμε πραγματικά να είμαστε ελεύθεροι; Ή απλώς θέλουμε να νιώθουμε ασφαλείς; Η απάντηση δεν μπορεί να δοθεί θεωρητικά· δίνεται καθημερινά με τις επιλογές μας, με το πώς στεκόμαστε απέναντι στην εξουσία, στην πληροφορία, στον άλλον άνθρωπο.

Η ελευθερία δεν είναι ποτέ εύκολη. Δεν είναι ένα φυσικό χάρισμα, αλλά μια αδιάκοπη πράξη ωριμότητας. Κάθε εποχή έχει τους δικούς της μηχανισμούς υποταγής· σήμερα αυτοί είναι αόρατοι, ευγενικοί, «έξυπνοι». Όμως το κάλεσμα του Φρομ παραμένει το ίδιο: να μη φοβηθούμε τη μοναξιά που συνοδεύει την ελευθερία, γιατί μόνο μέσα από αυτή γεννιέται η αληθινή συνείδηση του ανθρώπου.

Η ανάγνωση του φόβου μπροστά στην ελευθερία σήμερα είναι, επομένως, μια μορφή αντίστασης. Μια ήσυχη, εσωτερική επανάσταση απέναντι στην παθητικότητα. Μια πράξη αυτογνωσίας που μας υπενθυμίζει ότι, όσο κι αν αλλάζουν οι εποχές, η ουσία της ανθρώπινης ελευθερίας παραμένει η ίδια: Να ζούμε με επίγνωση, ευθύνη και αγάπη.

Αν εγώ δεν είμαι για τον εαυτό μου, τότε ποιος
θα είναι για μένα;
Αν είμαι μόνο για τον εαυτό μου, τότε τι είμαι;
Αν όχι τώρα – πότε λοιπόν;

Ταλμουδικές Ρήσεις
Mishnah Abot

Ούτε ουράνιο ούτε γήινο, ούτε θνητό ούτε
αθάνατο σε δημιουργήσαμε, έτσι ώστε να
μπορείς να είσαι ελεύθερος σύμφωνα προς
την ίδια σου τη βούληση και την τιμή, να είσαι
εσύ ο δημιουργός και ο χτίστης του ίδιου σου
του εαυτού. Σ' εσένα μόνο δώσαμε ανάπτυξη
και εξέλιξη ανάλογη προς τη δική σου ελεύ-
θερη βούληση. Εσύ κυοφορείς εντός σου τα
σπέρματα μιας ζωής συμπαντικής.

Πίκο ντελά Μιράντολα
Λόγος περί ανθρώπινης αξιοπρέπειας

Τίποτα δεν είναι αμετάβλητο παρά μόνο τα
σύμφυτα και αναφαίρετα δικαιώματα του
ανθρώπου.

Τόμας Τζέφερσον

Πρόλογος

Το βιβλίο αυτό αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης μελέτης που αφορά στη δομή του χαρακτήρα του σύγχρονου ανθρώπου και στο πρόβλημα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους ψυχολογικούς και τους κοινωνικούς παράγοντες που μελετώ εδώ και αρκετά χρόνια, αν και η ολοκλήρωση αυτής της μελέτης θα διαρκέσει πολύ ακόμα. Οι παρούσες πολιτικές εξελίξεις και οι κίνδυνοι που προκύπτουν από αυτές για τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του σύγχρονου πολιτισμού -την ατομικότητα και τη μοναδικότητα της προσωπικότητας- με έκαναν να αποφασίσω να διακόψω την εργασία μου για την ευρύτερη μελέτη μου και να επικεντρωθώ σε μία όψη της, που έχει όμως αποφασιστική σημασία για την πολιτισμική και κοινωνική κρίση των ημερών μας: το νόημα της ελευθερίας για τον σύγχρονο άνθρωπο. Το έργο μου σε αυτό το βιβλίο θα ήταν κατά πολύ ευκολότερο αν είχα τη δυνατότητα να παραπέμψω τον αναγνώστη στην ολοκληρωμένη μελέτη της δομής του χαρακτήρα του ανθρώπου στον δικό μας πολιτισμό, καθώς το νόημα της ελευθερίας μπορεί να γίνει πλήρως κατανοητό μόνο στη βάση μιας ανάλυσης ολόκληρης της δομής του χαρακτήρα του σύγχρονου ανθρώπου. Καθώς όμως δεν είχα αυτή τη δυνατότητα, χρειάστηκε να αναφέρομαι συχνά σε κάποιες έννοιες και σε κάποια συμπεράσματα χωρίς να τα επεξεργάζομαι τόσο πλήρως όσο θα είχα κάνει αν είχα την ευκαιρία. Σχετικά με κάποια άλλα προβλήματα που έχουν

μεγάλη σημασία, πολλές φορές δεν είχα τη δυνατότητα παρά μόνο απλώς να τα θίξω εν παρόδω, μερικές φορές μάλιστα δεν τα έθιξα καν. Αισθάνομαι όμως πως ο ψυχολόγος πρέπει να συνεισφέρει με ό,τι έχει στη διάθεσή του για την κατανόηση της παρούσας κρίσης, χωρίς καμία καθυστέρηση, ακόμη και αν πρέπει να θυσιάσει την επιθυμία του για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση.

Η υπογράμμιση της σημασίας των ψυχολογικών απόψεων όσον αφορά στη σύγχρονη σκηνή μας δεν ισοδυναμεί κατά τη γνώμη μου με μια υπερεκτίμηση της ψυχολογίας. Η βασική μονάδα του κοινωνικού γίνεσθαι είναι το άτομο, οι επιθυμίες του και οι φόβοι του, τα πάθη του, η λογική του και οι τάσεις του για το καλό και το κακό. Προκειμένου να κατανοήσουμε τις δυναμικές τού κοινωνικού γίνεσθαι, είναι απαραίτητο να κατανοήσουμε τις δυναμικές τού ψυχολογικού γίνεσθαι που εκτυλίσσεται μέσα στο άτομο, ακριβώς όπως για να κατανοήσουμε το άτομο, πρέπει να το δούμε στο πολιτισμικό πλαίσιο που το διαμορφώνει. Θέση αυτού του βιβλίου είναι πως ο σύγχρονος άνθρωπος, απελευθερωμένος από τα δεσμά της προ-ατομικιστικής κοινωνίας, η οποία του παρείχε συγχρόνως σιγουριά, αλλά και τον περιορίζει, δεν έχει κερδίσει ελευθερία υπό τη θετική έννοια της πραγμάτωσης του ατομικού του εαυτού· με άλλα λόγια, όχι μέσα από την έκφραση των διανοητικών, συγκινησιακών και αισθησιακών δυνατοτήτων του. Η ελευθερία, παρόλο που του χάρισε ανεξαρτησία και λογική σκέψη, τον απομόνωνσε και γι' αυτό του προξένησε άγχος και ένα αίσθημα μηδαμινότητας. Η απομόνωση είναι αφόρητη και οι εναλλακτικές λύσεις με τις οποίες είναι αντιμέτωπος συνίστανται είτε στο να δραπετεύσει από το βάρος της ελευθερίας του, για να εκπέσει σε καινούριες εξαρτήσεις και σε εκ νέου υποταγή, είτε να προχωρήσει στην πλήρη πραγμάτωση της θετικής ελευθερίας, η οποία βασίζεται στη μοναδικότητα και την ατομικότητα του ανθρώπου. Παρόλο που αυτό το βιβλίο

είναι μάλλον μια διάγνωση παρά μια πρόγνωση -περισσότερο μια ανάλυση παρά μια λύση-, τα συμπεράσματά του έχουν αντίκρυσμα στον τρόπο δράσης μας. Επειδή η κατανόηση των αιτιών που ωθούν από την ελευθερία στον ολοκληρωτισμό αποτελεί και προϋπόθεση για οποιαδήποτε πράξη στοχεύει στη νίκη επί των δυνάμεων του ολοκληρωτισμού.

Θα ήταν μεγάλη μου χαρά να ευχαριστήσω όλους εκείνους τους φίλους, συναδέλφους και σπουδαστές στους οποίους οφείλω πολλά επειδή με παρακίνησαν και άσκησαν δημιουργική κριτική στις απόψεις μου. Ο αναγνώστης θα δει στις σημειώσεις αναφορές στους συγγραφείς στους οποίους νιώθω περισσότερο υποχρεωμένος για τις ιδέες που εκφράζονται σε αυτό το βιβλίο. Σε κάθε περίπτωση, θα ήθελα να εκφράσω ιδιαίτερος την ευγνωμοσύνη μου σε εκείνους που συνέβαλαν άμεσα στην ολοκλήρωση αυτού του βιβλίου. Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Ελίζαμπεθ Μπράουν, η οποία με τις προτάσεις της και με την κριτική της μου πρόσφερε ανεκτίμητη βοήθεια στην οργάνωση του βιβλίου. Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τον κύριο Τ. Γουντχάουζ για τη μεγάλη του βοήθεια στην επιμέλεια του χειρογράφου και τον δόκτορα Α. Σέιντμαν για τη βοήθειά του σχετικά με τα φιλοσοφικά προβλήματα που τίγονται εδώ.

Επιθυμώ επίσης να ευχαριστήσω τους παρακάτω εκδότες για το προνόμιο που μου παραχώρησαν να παραθέτω εκτενή αποσπάσματα από τις εκδόσεις τους: Board of Christian Education, Φιλαδέλφεια, αποσπάσματα από το *Institutes of the Christian Religion* του John Calvin, σε μετάφραση John Allen· Columbia Studies in History, Economics, and Public Law (Columbia University Press), Νέα Υόρκη, αποσπάσματα από το *Social Reform and the Reformation* του Jacob S. Schapiro· Wm. B. Eerdmans Publishing Co, Μίτσιγκαν, αποσπάσματα από το *The Bondage of the Will* του Μαρτίνου Λούθηρου, σε μετάφραση Henry Cole· Harcourt, Brace and Company, Νέα Υόρκη,

αποσπάσματα από το *Religion and the Rise of Capitalism*, του R.H. Tawney· Houghton Mifflin Company, Βοστόνη, αποσπάσματα από το *Mein Kampf* του Αδόλφου Χίτλερ· Macmillan Company, Νέα Υόρκη, αποσπάσματα από το *The Civilization of the Renaissance in Italy* του Jacob Burckhardt.

Έριχ Φρομ

Πρόλογος Β΄

Πέρασαν σχεδόν είκοσι πέντε χρόνια από τότε που εκδόθηκε για πρώτη φορά αυτό το βιβλίο. Οι είκοσι τέσσερις εκδόσεις που κυκλοφόρησαν έκτοτε διαβάστηκαν από ειδικούς και μη ειδικούς, κυρίως όμως από φοιτητές, και χαίρομαι που αυτή η έκδοση του έργου (στην Avon Library) θα το κάνει προσιτό σε ακόμη περισσότερους αναγνώστες.

Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία είναι μια ανάλυση του φαινομένου του ανθρώπινου άγχους, που έκανε την εμφάνισή του κατά την κατάρρευση του μεσαιωνικού κόσμου, μέσα στον οποίο, παρά τους τόσους και τόσους κινδύνους, το άτομο ένιωθε σιγουριά και ασφάλεια. Έπειτα από αιώνες αγώνων, ο άνθρωπος πέτυχε να δημιουργήσει πλήθος υλικών αγαθών, που δεν τα είχε καν ονειρευτεί· οικοδόμησε δημοκρατικές κοινωνίες σε διάφορα μέρη του κόσμου και πρόσφατα αποδείχτηκε νικητής υπερασπιζόμενος τον εαυτό του απέναντι σε καινούρια συστήματα ολοκληρωτισμού· και όμως, όπως επιχειρεί να δείξει η ανάλυση σε αυτό το βιβλίο, ο σύγχρονος άνθρωπος εξακολουθεί να υποφέρει από άγχος και προσπαθεί να παραδώσει την ελευθερία του σε δικτάτορες κάθε λογής ή να τη χάσει, μετατρέποντας τον εαυτό του σε ένα μικρό γρανάζι μηχανής: καλοταϊσμένος και καλοντυμένος, όχι όμως ελεύθερος άνθρωπος, αλλά αυτόματο.

Έπειτα από είκοσι πέντε χρόνια τίθεται το ερώτημα κατά πόσο οι κοινωνικές και ψυχολογικές τάσεις πάνω στις οποίες

είχε βασιστεί η ανάλυση αυτού του βιβλίου εξακολουθούν να υπάρχουν ή αν τείνουν να εξαλειφθούν. Αναμφίβολα, σε αυτό το τελευταίο τέταρτο του αιώνα οι λόγοι που κάνουν τον άνθρωπο να φοβάται την ελευθερία, να είναι αγχωμένος και πρόθυμος να μετατραπεί σε αυτόματο όχι μόνο απλώς εξακολούθησαν να ισχύουν, αλλά και αυξήθηκαν σε μεγάλο βαθμό. Το πιο σημαντικό γεγονός από αυτή την άποψη είναι η ανακάλυψη της ατομικής ενέργειας και η πιθανή χρήση της ως όπλου μαζικής καταστροφής. Ποτέ άλλοτε στην ιστορία της η ανθρωπότητα δεν είχε βρεθεί αντιμέτωπη με τον κίνδυνο ολοκληρωτικού αφανισμού από τα ίδια της τα χέρια. Και όμως, πριν από ένα σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, κατά τη διάρκεια της κρίσης στην Κούβα, εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι στην Αμερική και την Ευρώπη για μερικές ημέρες δεν ήξεραν αν οι ίδιοι και τα παιδιά τους θα ξανάβλεπαν το φως. Και μάλιστα, παρότι έκτοτε έγιναν πολλές προσπάθειες να μειωθεί ο κίνδυνος μιας παρόμοιας κρίσης, τα καταστροφικά όπλα εξακολουθούν να υπάρχουν, τα κουμπιά είναι ακόμα εκεί, οι άνθρωποι που είναι επιφορτισμένοι με το καθήκον να τα πατήσουν, αν αυτό καταστεί αναγκαίο, είναι ακόμα εκεί, και μαζί τους είναι ακόμα εκεί το άγχος και η αβεβαιότητα.

Εκτός από την πυρηνική επανάσταση, η επανάσταση της κυβερνητικής εκτυλίχθηκε πολύ πιο γρήγορα από όσο προέβλεπαν πολλοί πριν από είκοσι πέντε χρόνια. Μπαίνουμε στη δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση, στο πλαίσιο της οποίας όχι μόνο η ανθρώπινη φυσική ενέργεια -τα ανθρώπινα χέρια από μόνα τους-, αλλά επίσης και το μυαλό του ανθρώπου και οι νευρικές αντιδράσεις του αντικαθίστανται από μηχανές. Στις πιο ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, εμφανίστηκαν νέες μορφές άγχους εξαιτίας της απειλής αύξησης της δομικής ανεργίας· ο άνθρωπος αισθάνεται ακόμη πιο μικρός όταν είναι αντιμέτωπος με το φαινόμενο όχι μόνο των γιγαντιαίων

επιχειρήσεων, αλλά και ενός κόσμου αυτορρυθμιζόμενου από υπολογιστές, που λογαριάζουν πολύ πιο γρήγορα και συχνά πολύ πιο σωστά απ' ό,τι ο ίδιος. Ένας ακόμη κίνδυνος έχει μάλλον αυξηθεί παρά μειωθεί: ο κίνδυνος της δημογραφικής έκρηξης. Και εδώ επίσης ένα από τα προϊόντα της ανθρώπινης προόδου, τα επιτεύγματα της ιατρικής, προκάλεσε τόση αύξηση του πληθυσμού, κυρίως στις υπανάπτυκτες χώρες, ώστε η αύξηση της παραγωγής υλικών αγαθών ελάχιστα μπορεί να αντεπεξέλθει στους ρυθμούς της.

Οι γιγάντιες δυνάμεις στην κοινωνία και οι κίνδυνοι για την επιβίωση του ανθρώπου αυξήθηκαν μέσα σε αυτά τα είκοσι πέντε χρόνια, και μαζί τους και η τάση του ανθρώπου να νιώθει φόβο μπροστά στην ελευθερία. Και όμως υπάρχουν ελπιδοφόρα σημάδια. Οι δικτατορίες του Χίτλερ και του Στάλιν εξαφανίστηκαν. Στο σοβιετικό μπλοκ, και κυρίως στα μικρότερα κράτη, παρόλο που παρέμειναν υπερβολικά συντηρητικά και ολοκληρωτικά, είναι σαφώς ορατή μια τάση για όλο και αυξανόμενη φιλελευθεροποίηση. Οι Ηνωμένες Πολιτείες αποδείχτηκαν και αυτές ικανές να αντισταθούν σε όλες τις προσπάθειες των ολοκληρωτικών να κερδίσουν έδαφος. Έγιναν σημαντικά βήματα προς την πολιτική και την κοινωνική απελευθέρωση των μαύρων, και μάλιστα όλα τους ήταν εντυπωσιακά χάρη στο κουράγιο και στην αυτοπειθαρχία αυτών που βρίσκονται στην πρώτη γραμμή του αγώνα για την ελευθερία των μαύρων – είτε είναι και οι ίδιοι μαύροι είτε είναι λευκοί. Όλα αυτά δείχνουν ότι η ροπή προς την ελευθερία, που είναι εγγενής στην ανθρώπινη φύση, ακόμη και αν διαστρεβλώνεται και απωθείται, τείνει πάλι να επιβεβαιώνει τον εαυτό της, ξανά και ξανά. Και όμως όλα αυτά τα ενθαρρυντικά γεγονότα δεν πρέπει να μας παραπλανήσουν και να μας κάνουν να σκεφτούμε ότι οι κίνδυνοι του *φόβου μπροστά στην ελευθερία* δεν είναι τόσο μεγάλοι, και μάλιστα ακόμη μεγαλύτεροι, σήμερα απ' ό,τι όταν εκδόθηκε για πρώτη φορά αυτό το βιβλίο.

Αποδεικνύει λοιπόν ότι οι θεωρητικές προσεγγίσεις της κοινωνικής ψυχολογίας είναι άχρηστες όσον αφορά στην επίδρασή τους στην ανθρώπινη εξέλιξη; Είναι δύσκολο να απαντήσουμε πειστικά σε αυτή την ερώτηση, πολύ περισσότερο επειδή ένας συγγραφέας προερχόμενος από αυτό το ερευνητικό πεδίο ενδεχομένως θα ήταν αδικαιολόγητα αισιόδοξος σχετικά με την κοινωνική αξία της δικής του εργασίας και των εργασιών των συναδέλφων του. Όμως, με όλο τον σεβασμό απέναντι σε αυτή την ένσταση, η πεποίθησή μου για τη σπουδαιότητα του να έχουμε επίγνωση της ατομικής και της κοινωνικής πραγματικότητας έχει σαφώς γίνει ακόμη εντονότερη. Μπορώ να αναφερθώ εν συντομία στους λόγους που συμβαίνει αυτό. Γίνεται όλο και πιο σαφές για πολλούς σπουδαστές που μελετούν τον άνθρωπο και τη σύγχρονη σκηνή ότι η σημαντικότερη δυσκολία με την οποία βρισκόμαστε αντιμέτωποι έγκειται στο ότι η ανάπτυξη των διανοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου έχει υπερβεί κατά πολύ την ανάπτυξη των συναισθημάτων του. Ο άνθρωπος εγκέφαλος ζει στον εικοστό αιώνα· αλλά οι καρδιές των περισσότερων ανθρώπων εξακολουθούν να ζουν στη λίθινη εποχή. Στην πλειονότητά τους οι άνθρωποι δεν έχουν αποκτήσει ακόμα την ωριμότητα να είναι ανεξάρτητοι, να είναι ορθολογικοί, να είναι αντικειμενικοί. Χρειάζονται μύθους και είδωλα για να αντέξουν το ότι ο άνθρωπος επαφίεται στον εαυτό του, πως δεν υπάρχει άλλη εξουσία που να δίνει νόημα στη ζωή πέρα από τον ίδιο τον άνθρωπο. Ο άνθρωπος απωθεί τα ανορθολογικά πάθη της καταστροφικότητας, του μίσους, του φθόνου, της εκδίκησης· λατρεύει τη δύναμη, το χρήμα, την ηγεμονία, το έθνος· και ενώ λέει πως σέβεται τα διδάγματα των μεγάλων πνευματικών καθοδηγητών της ανθρώπινης φυλής -του Βούδα, των προφητών, του Σωκράτη, του Ιησού, του Μωάμεθ-, έχει μετατρέψει τα διδάγματά τους σε ένα συνονθύλευμα προκαταλήψεων και ειδωλολατρίας. Πώς θα μπορέσει το ανθρώπινο

είδος να σώσει τον εαυτό του από την αυτοκαταστροφή που θα προκληθεί από αυτή την ανακολουθία ανάμεσα στη διανοητική-τεχνολογική υπερωριμότητα και τη συναισθηματική υστέρηση;

Στον βαθμό που μπορώ να κρίνω, υπάρχει μία και μοναδική απάντηση: Η όλο και αυξανόμενη συνειδητοποίηση των πιο ουσιαστικών δεδομένων της κοινωνικής μας ύπαρξης, μια συνειδητοποίηση ικανή να μας εμποδίσει να διαπράξουμε κάποια ανεπανόρθωτη τρέλα και να ενδυναμώσουμε, τουλάχιστον σε κάποιον βαθμό, την ικανότητά μας για αντικειμενικότητα και λογική κρίση. Δεν μπορούμε να ελπίζουμε πως θα ξεπεράσουμε μέσα σε μία γενιά τις περισσότερες ανωριμότητες της καρδιάς και την καθοριστική επίδρασή τους στη φαντασία μας και τη σκέψη μας· ίσως και να περάσουν χίλια ακόμη χρόνια μέχρι ο άνθρωπος να εξυψώσει τον εαυτό του από την προανθρώπινη ιστορία του, που διήρκεσε εκατοντάδες χιλιάδες έτη. Σε αυτή την κρίσιμη στιγμή πάντως, έστω και μία μικρή βελτίωση της διορατικότητάς μας -ελάχιστα περισσότερη αντικειμενικότητα- θα μπορούσε να κάνει τη διαφορά ανάμεσα στη ζωή και στον θάνατο για το ανθρώπινο είδος. Γι' αυτόν τον λόγο η ανάπτυξη μιας επιστημονικής και δυναμικής κοινωνικής ψυχολογίας είναι ζωτικής σημασίας. Η πρόοδος στην κοινωνική ψυχολογία είναι απαραίτητη, για να αντισταθμίσει τους κινδύνους που προκύπτουν από την πρόοδο στη φυσική και την ιατρική.

Κανείς δεν θα μπορούσε να έχει μεγαλύτερη επίγνωση της ανεπάρκειας της γνώσης μας από ό,τι οι φοιτητές αυτού του τομέα. Ελπίζω ότι βιβλία σαν αυτό ίσως κινητοποιήσουν τους φοιτητές να αφιερώσουν την ενέργειά τους στο συγκεκριμένο πεδίο, υποδεικνύοντάς τους την αναγκαιότητα για αυτό το είδος έρευνας, τη στιγμή που δεν έχει γίνει άλλο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση εκτός από το να τεθούν τα θεμέλια.

Ενδεχομένως, αναμένεται από εμένα να απαντήσω και σε μία ακόμη ερώτηση: Μήπως θα έπρεπε να κάνω κάποιες εκτενείς αναθεωρήσεις στα θεωρητικά συμπεράσματά μου έπειτα από είκοσι πέντε χρόνια; Οφείλω να ομολογήσω πως πιστεύω ότι όλα τα ουσιαστικά στοιχεία της ανάλυσης εξακολουθούν να ισχύουν· και ότι αυτό το οποίο χρειάζονται είναι διεύρυνση και ερμηνεία προς πολλές ακόμη κατευθύνσεις. Προσπάθησα να κάνω ο ίδιος ένα μέρος αυτής της εργασίας τα χρόνια που πέρασαν από τότε που έγραψα τον *Φόβο μπροστά στην ελευθερία*. Στην *Υγιή κοινωνία* επέκτεινα και εμβάθυνα στην ανάλυση της σύγχρονης κοινωνίας· στο *Ο άνθρωπος για τον εαυτό του* ανέπτυξα το ζήτημα των ηθικών κανόνων που βασίζονται περισσότερο στη γνώση μας για τον άνθρωπο παρά στην εξουσία και την αποκάλυψη· στην *Τέχνη της αγάπης* ανέλυσα τις διαφορές όψεις της αγάπης· στο *Η καρδιά του ανθρώπου* αναζήτησα τις ρίζες της καταστροφικότητας και του μίσους· στο *Πέρα από τα δεσμά της αυταπάτης* ανέλυσα τη σχέση ανάμεσα στους στοχασμούς δύο θεωρητικών, από τους μεγαλύτερους, μιας δυναμικής ανθρωπιστικής επιστήμης: του Μαρξ και του Φρόιντ.

Ελπίζω πως αυτή η έκδοση του *Φόβου μπροστά στην ελευθερία* θα εξακολουθήσει να συνεισφέρει στην αύξηση του ενδιαφέροντος στο πεδίο της δυναμικής κοινωνικής ψυχολογίας, καθώς και να παρακινεί με αυτόν τον τρόπο τους νεότερους να αφιερώνουν το ενδιαφέρον τους σε ένα πεδίο το οποίο είναι γεμάτο με μια διανοητική ένταση η οποία συναρπάζει ακριβώς επειδή βρισκόμαστε ακόμα στην αρχή.

Έριχ Φρομ

Κεφάλαιο Ι

Ελευθερία

– Ένα ζήτημα ψυχολογίας;

Η σύγχρονη ευρωπαϊκή και αμερικανική ιστορία επικεντρώνεται στην προσπάθεια κατάκτησης της ελευθερίας απέναντι στα πολιτικά, οικονομικά και πνευματικά δεσμά τα οποία περιορίζουν τον άνθρωπο. Οι μάχες για την ελευθερία δόθηκαν από τους καταπιεσμένους, από εκείνους που ήθελαν νέες ελευθερίες εναντίον εκείνων που είχαν να υπερασπιστούν προνόμια. Και κάθε φορά που μία τάξη πάλευε για να απελευθερωθεί από κάποια κυριαρχία, θεωρούσε γενικά τον εαυτό της μαχητή υπέρ της ανθρωπίνης ελευθερίας, κάτι που της έδινε τη δυνατότητα να επικαλείται ένα ιδανικό, τον πόθο για ελευθερία, ο οποίος ήταν ριζωμένος μέσα σε όλους τους καταπιεσμένους. Πάντως, στη μακρά και ουσιαστικά αέναη μάχη για την ελευθερία, οι τάξεις που αγωνίζονταν κάποια χρονική περίοδο εναντίον της καταπίεσης συχνά συντάσσονταν με τους εχθρούς της ελευθερίας όταν η νίκη τούς παρείχε νέα προνόμια, τα οποία καλούνταν να υπερασπιστούν.

Παρά τις πολλές αντιξοότητες, η ελευθερία κέρδισε αρκετές μάχες. Πολλοί πέθαναν στα πεδία αυτών των μαχών, πεισμένοι πως ο θάνατος στον αγώνα εναντίον της καταπίεσης ήταν προτιμότερος από μια ζωή ανελευθερίας. Ένας τέτοιος θάνατος αποτελούσε τότε την υπέρτατη επιβεβαίωση της ατομικότητάς τους. Η ιστορία αποδεικνύει τη δυνατότητα του ανθρώπου να ορίζει τον εαυτό του, να αποφασίζει

ο ίδιος για τον εαυτό του, να σκέφτεται και να αισθάνεται με τον τρόπο που ο ίδιος κρίνει. Η πλήρης έκφραση των δυνατοτήτων του ανθρώπου δείχνει να είναι ο τελικός στόχος, στον οποίο πλησιάζει με γρήγορο βήμα το κοινωνικό γίγνεσθαι. Οι αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού, της πολιτικής δημοκρατίας, της θρησκευτικής αυτονομίας και του σεβασμού της ατομικότητας στην προσωπική ζωή έδιναν έκφραση στον πόθο για ελευθερία, ενώ συγχρόνως φαίνονταν να φέρνουν την ανθρωπότητα πιο κοντά στην απόλυτη πραγμάτωση αυτού ακριβώς του πόθου. Τα δεσμά καταργούνταν το ένα μετά το άλλο. Ο άνθρωπος είχε ανατρέψει την κυριαρχία της φύσης, για να κυριαρχήσει ο ίδιος σε αυτή· ανέτρεψε την κυριαρχία της Εκκλησίας και την κυριαρχία του απολυταρχικού κράτους. Η κατάλυση της εξωτερικής κυριαρχίας έμοιαζε να αποτελεί πια όχι απλώς αναγκαιότητα, αλλά επίσης και επαρκή προϋπόθεση για να επιτευχθεί ο επιθυμητός στόχος: η ελευθερία του ατόμου.

Πολλοί θεώρησαν τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο ως την τελική μάχη και την έκβασή του ως την τελική νίκη της ελευθερίας. Όλα έδειχναν πως είχαν ενισχυθεί οι ήδη υπάρχουσες δημοκρατίες, ενώ και άλλες, καινούριες, ήρθαν να αντικαταστήσουν τις παλιές μοναρχίες. Όμως πέρασαν μόλις λίγα χρόνια και εμφανίστηκαν νέα συστήματα, τα οποία διέψευσαν όλα όσα πίστευε πως είχε κερδίσει η ανθρωπότητα μέσα από τη μακροχρόνια προσπάθειά της. Κι αυτό επειδή τελικά η ουσία αυτών των νέων συστημάτων, τα οποία κυριάρχησαν δραστικά και εξ ολοκλήρου στην κοινωνική και προσωπική ζωή των ανθρώπων, δεν ήταν παρά η υποταγή της συντριπτικής πλειονότητας των ατόμων –με μοναδική εξαίρεση μια χούφτα ανθρώπους– σε μια εξουσία πάνω στην οποία τα άτομα αυτά δεν είχαν τον παραμικρό έλεγχο.

Στην αρχή πολλοί βρήκαν παρηγοριά σκεπτόμενοι πως η επικράτηση του ολοκληρωτικού συστήματος ήταν συνέπεια

της παράνομης λιγοστών ατόμων και ότι ακριβώς αυτή η παράνοιά τους θα οδηγούσε στην πτώση τους όταν θα ωρίμαζαν οι συνθήκες. Κάποιοι άλλοι πάλι πίστεψαν, επιδεικνύοντας ανόητη αυταρέσκεια, πως ο ιταλικός ή ο γερμανικός λαός στερούνταν δημοκρατικής διαπαιδαγώγησης επαρκούς διάρκειας και ότι συνεπώς έπρεπε να περιμένουμε, δείχνοντας ψυχραιμία, να φτάσουν στο επίπεδο πολιτικής ωριμότητας των δυτικών δημοκρατιών. Μια άλλη κοινή αυταπάτη, ίσως η πιο επικίνδυνη από όλες, ήταν πως άνθρωποι σαν τον Χίτλερ είχαν αποκτήσει εξουσία πάνω στον τεράστιο κρατικό μηχανισμό μόνο επειδή μπόρεσαν να εξαπατήσουν και να παραπλανήσουν τον κόσμο, όπως και ότι οι ίδιοι και οι δορυφόροι τους κυβερνούσαν απλώς και μόνο μέσω της ωμής βίας, ή ακόμη ότι ολόκληρος ο ανθρώπινος πληθυσμός δεν ήταν παρά ένα άβουλο υποκείμενο προδοσίας και τρόμου.

Τα χρόνια που ακολούθησαν αποκαλύφθηκε πόσο εσφαλμένα ήταν αυτά τα επιχειρήματα. Αναγκαστήκαμε να παραδεχτούμε ότι εκατομμύρια άνθρωποι στη Γερμανία ήταν τόσο πρόθυμοι να παραιτηθούν από την ελευθερία τους όσο πρόθυμοι ήταν οι προπάτορές τους να την υπερασπιστούν πολεμώντας· ότι αντί να αποζητούν την ελευθερία, αναζητούσαν τρόπους να δραπετεύσουν από αυτή· ότι εκατομμύρια άνθρωποι ήταν αδιάφοροι και δεν πίστευαν πως άξιζε να πολεμήσουν και να πεθάνουν για την ελευθερία. Αναγνωρίζουμε επίσης ότι η κρίση της δημοκρατίας δεν είναι ένα ιδιάζον ζήτημα, που αφορά στη Γερμανία ή στην Ιταλία, αλλά ένα ζήτημα το οποίο αντιμετωπίζει κάθε σύγχρονο κράτος. Ούτε έχει σημασία ποια είναι τα σύμβολα τα οποία επιλέγουν οι εχθροί της ανθρώπινης ελευθερίας: Η ελευθερία δεν κινδυνεύει λιγότερο όταν προσβάλλεται εν ονόματι του αντιφασισμού από όσο όταν προσβάλλεται εν ονόματι του ίδιου του απροκάλυπτου Φασισμού.¹ Αυτή η αλήθεια διατυπώθηκε τόσο emphaticά από τον Τζον Ντιούι, που κι εγώ θα την εκφράσω

με τα δικά του λόγια: «Η σοβαρή απειλή για τη δημοκρατία μας», λέει, «δεν είναι η ύπαρξη των ξένων απολυταρχικών κρατών. Είναι, αντιθέτως, η ύπαρξη μέσα στις δικές μας προσωπικές στάσεις και μέσα στους δικούς μας θεσμούς εκείνων των συνθηκών που χάρισαν τελικά τη νίκη στον ετεροκαθορισμό, στην πειθαρχία, στην ομοιομορφία και την εξάρτηση από τον Ηγέτη που είδαμε στις ξένες χώρες. Το πεδίο μάχης βρίσκεται συνεπώς εδώ – μέσα στον ίδιο μας τον εαυτό και στους θεσμούς μας».²

Αν θέλουμε να πολεμήσουμε τον Φασισμό, πρέπει πρώτα να τον κατανοήσουμε. Και εδώ δεν πρόκειται να μας βοηθήσουν ευχολόγια και εξωραϊσμοί. Και το να επαναλαμβάνουμε μηχανικά κάποια αισιόδοξα στερεότυπα θα αποβεί εξίσου ανώφελο και αναποτελεσματικό με έναν ινδιάνικο χορό που έχει ως σκοπό να φέρει βροχή.

Παράλληλα με το πρόβλημα των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που οδήγησαν στην άνοδο του Φασισμού, υπάρχει και ένα πρόβλημα συνδεδεμένο με την ανθρώπινη φύση το οποίο πρέπει να κατανοήσουμε. Σκοπός αυτού του βιβλίου είναι να αναλύσει τους δυναμικούς παράγοντες της χαρακτηριστικής δομής του σύγχρονου ανθρώπου, οι οποίοι τον έκαναν να επιθυμεί να αποποιηθεί την ελευθερία του στις φασιστικές χώρες και οι οποίοι είναι ευρύτατα διακριτοί και σε εκατομμύρια δικών μας ανθρώπων.

Τα κυριότερα ερωτήματα που προκύπτουν όταν εξετάζουμε την ανθρώπινη άποψη περί ελευθερίας, την επιθυμία υποταγής και τον πόθο για εξουσία είναι τα εξής: Τι ακριβώς είναι η ελευθερία ως ανθρώπινη εμπειρία; Είναι ο πόθος για ελευθερία κάτι έμφυτο στον άνθρωπο; Και πρόκειται σε κάθε περίπτωση για μια ταυτόσημη εμπειρία, ανεξαρτήτως του είδους πολιτισμού μέσα στον οποίο ζει το άτομο, ή διαφοροποιείται ανάλογα με τον βαθμό εξατομίκευσης στον οποίο έχει φτάσει κάθε κοινωνία; Η ελευθερία είναι απλώς και

μόνο απουσία κάποιας έξωθεν πίεσης ή συνίσταται και στην παρουσία κάποιου άλλου στοιχείου – και αν ναι, ποιο είναι αυτό το στοιχείο; Ποιοι είναι μέσα στην κοινωνία οι οικονομικοί και οι κοινωνικοί παράγοντες που ωθούν στην αναζήτηση της ελευθερίας; Μπορεί ακόμη η ελευθερία να γίνει ένα φορτίο αφόρητο για τον άνθρωπο, από το οποίο αυτός να θέλει να δραπετεύσει; Και τότε για ποιο λόγο η ελευθερία αποτελεί για κάποιους πολυπόθητο στόχο, ενώ για κάποιους άλλους απειλή;

Επίσης, μήπως είναι δυνατόν να υπάρχει, εκτός από την ενδόμυχη επιθυμία μας για ελευθερία, και κάποια ενστικτώδης επιθυμία υποταγής; Και αν δεν είναι δυνατόν να υπάρχει, πώς θα πρέπει να εξηγήσουμε την έλξη που ασκεί σε τόσους ανθρώπους σήμερα η υποταγή σε έναν ηγέτη; Πρόκειται πάντα για υποταγή σε μια εξωτερική και φανερή αρχή ή μήπως είναι επίσης υποταγή σε εσωτερικευμένες αρχές, όπως, λόγου χάριν, το καθήκον ή η συνείδηση, σε εσωτερικούς καταναγκασμούς ή σε ανώνυμες εξουσιαστικές αρχές, όπως είναι η κοινή γνώμη; Υπάρχει λοιπόν κάποια κρυμμένη ικανοποίηση μέσα στην υποταγή, και αν ναι, ποια είναι η φύση της;

Τι είναι αυτό που δημιουργεί μέσα στον άνθρωπο έναν ασίγαστο πόθο για εξουσία; Είναι άραγε η δύναμη της ζωτικής του ενέργειας – ή είναι, αντιθέτως, η θεμελιώδης αδυναμία του να βιώσει τη ζωή με αυθορμητισμό και αγάπη; Ποιες ψυχολογικές συνθήκες ευθύνονται για την ένταση αυτών των επιθυμιών; Ποιες είναι οι κοινωνικές συνθήκες στις οποίες θεμελιώνονται και τέτοιες αντίστοιχες ψυχολογικές συνθήκες;

Η ανάλυση της ανθρώπινης θεώρησης της ελευθερίας και του απολυταρχισμού μάς φέρνει αναγκαστικά αντιμέτωπους με ένα γενικό πρόβλημα, συγκεκριμένα με το πρόβλημα ποιος είναι ο ρόλος που διαδραματίζουν οι ψυχολογικοί παράγοντες ως ενεργητικές δυνάμεις τού κοινωνικού γίγνεσθαι· και αυτό μας οδηγεί τελικά στο πρόβλημα της αλληλεπίδρασης των ψυχολογικών, οικονομικών και ιδεολογικών παραγόντων

στο κοινωνικό γίνεσθαι. Κάθε μας προσπάθεια να κατανοήσουμε την έλξη που ασκεί ο Φασισμός στα μεγάλα έθνη μάς υποχρεώνει να αναγνωρίσουμε τον ρόλο των ψυχολογικών παραγόντων. Διότι εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα πολιτικό σύστημα το οποίο στην πραγματικότητα δεν βρίσκει ανταπόκριση στις ορθολογικές δυνάμεις του προσωπικού συμφέροντος, αλλά ξυπνά και κινητοποιεί διαβολικές δυνάμεις μέσα στον άνθρωπο, δυνάμεις που είχαμε πιστέψει πως δεν υπήρχαν ή τουλάχιστον πως είχαν εδώ και καιρό εξαλειφθεί. Η πιο οικεία σ' εμάς απεικόνιση του ανθρώπου τους τελευταίους αιώνες ήταν αυτή ενός λογικού όντος, οι πράξεις του οποίου καθορίζονταν από το προσωπικό του συμφέρον και από την ικανότητά του να δρα σύμφωνα με αυτό. Ακόμη και συγγραφείς όπως ο Χομπς, που αναγνώριζαν ως κατευθυντήριες δυνάμεις μέσα στον άνθρωπο τον πόθο για εξουσία και την επιθετικότητα, εξηγούσαν την ύπαρξη αυτών των δυνάμεων ως λογική συνέπεια του προσωπικού συμφέροντος: Από τη στιγμή που οι άνθρωποι είναι ίσοι μεταξύ τους και είναι κοινή η επιθυμία τους για ευτυχία, και αφού δεν υπάρχει αρκετός πλούτος ώστε να ικανοποιηθούν όλοι στον ίδιο βαθμό, πολεμούν αναγκαστικά ο ένας τον άλλον και επιθυμούν εξουσία, ώστε χάρη σε αυτή να εξασφαλίζουν ότι θα εξακολουθήσουν και στο μέλλον να απολαμβάνουν όσα έχουν σήμερα στην κατοχή τους. Όμως η εικόνα αυτή που έδωσε ο Χομπς για τον άνθρωπο είναι πλέον ξεπερασμένη. Όσο περισσότερο κατόρθωνε η μεσαία τάξη να σπάει την εξουσία των πρώην πολιτικών ή θρησκευτικών ηγεμόνων, τόσο περισσότερο κατόρθωνε ο άνθρωπος να κυριαρχεί πάνω στη φύση· και όσο περισσότερα εκατομμύρια ατόμων αποκτούσαν οικονομική ανεξαρτησία, τόσο περισσότερο κατέληγαν να πιστεύουν στην ύπαρξη ενός ορθολογικού κόσμου και στον ίδιο τον άνθρωπο ως κατ' ουσίαν λογικού όντος. Οι σκοτεινές και διαβολικές δυνάμεις της ανθρώπινης φύσης συνδέθηκαν αποκλειστικά

με τον Μεσαίωνα ή και με κάποιες ακόμη παλαιότερες ιστορικές περιόδους, και το ότι κάποτε υπήρξαν ερμηνεύτηκε με βάση την έλλειψη γνώσης ή τις μηχανογραφίες απατεώνων βασιλέων και κληρικών.

Οι περίοδοι αυτοί θεωρήθηκαν από κάποιους ηφαίστεια, τα οποία για καιρό είχαν πάψει να αποτελούν απειλές. Ένωσαν απολύτως βέβαιοι και ήταν πεπεισμένοι πως τα επιτεύγματα της σύγχρονης δημοκρατίας είχαν εξαλείψει όλες τις ζοφερές δυνάμεις· ο κόσμος έμοιαζε φωτεινός και ασφαλής, όπως οι καλοφωτισμένοι δρόμοι μιας σύγχρονης μεγαλούπολης. Οι πόλεμοι υποτίθεται πως δεν ήταν παρά τα τελευταία κατάλοιπα παλαιότερων εποχών, και αρκούσε απλώς ένας ακόμη πόλεμος για να σταματήσουν οριστικά· οι οικονομικές κρίσεις θεωρήθηκαν τυχαία συμβάντα, παρόλο που αυτά τα τυχαία συμβάντα φαινόταν να επαναλαμβάνονται με κάποια συχνότητα.

Όταν ο Φασισμός πήρε την εξουσία, οι περισσότεροι άνθρωποι ήταν απροετοίμαστοι θεωρητικά αλλά και πρακτικά. Δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι ο άνθρωπος εκδήλωνε μια τόσο μεγάλη έφεση προς το κακό, έναν τόσο έντονο πόθο για εξουσία, τόση περιφρόνηση απέναντι στα δικαιώματα των αδυνάτων ή τόση επιθυμία υποταγής. Μόνο ελάχιστοι είχαν αντιληφθεί τον βρυχηθμό του ηφαιστείου που προηγήθηκε της έκρηξης. Ο Νίτσε είχε διαταράξει την αυτάρεσκα αισιόδοξη οπτική του δέκατου ένατου αιώνα· το ίδιο είχε κάνει και ο Μαρξ, αλλά με διαφορετικό τρόπο. Μία ακόμη προειδοποίηση ήρθε λίγο αργότερα, από τον Φρόιντ. Σίγουρα και ο ίδιος και οι οπαδοί του είχαν μια αφελή αντίληψη για το τι συμβαίνει στην κοινωνία και οι περισσότερες από τις εφαρμογές της ψυχολογίας που επιχείρησε στα κοινωνικά προβλήματα ήταν παραπλανητικές ως δομές. Παρ' όλα αυτά, και μόνο το ότι εστίασε το ενδιαφέρον του στα φαινόμενα των ατομικών συναισθηματικών και πνευματικών διαταραχών μάς οδήγησε ως την

κορυφή του ηφαιστείου και μας ανάγκασε να κοιτάξουμε μέσα στον κρατήρα του που κόχλαζε.

Ο Φρόιντ προχώρησε πιο μακριά από κάθε προγενέστερό του, εστιάζοντας την προσοχή του στην παρατήρηση και την ανάλυση των ανορθολογικών και ασυνείδητων δυνάμεων που καθορίζουν πολλούς τομείς της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ο ίδιος και οι οπαδοί του στη μοντέρνα ψυχολογία δεν αποκάλυψαν απλώς το ανορθολογικό και ασυνείδητο τμήμα της ανθρώπινης φύσης, την ύπαρξη του οποίου είχε αμελήσει ο μοντέρνος ορθολογισμός, αλλά έδειξαν επίσης ότι αυτά τα ανορθολογικά φαινόμενα διέπονταν από συγκεκριμένους νόμους και γι' αυτό ακριβώς μπορούσαν να γίνουν κατανοητά με ορθολογικό τρόπο. Μας έμαθε να κατανοούμε τη γλώσσα των ονείρων και των σωματικών συμπτωμάτων εξίσου καλά με αυτές τις ανορθολογικές πτυχές της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ανακάλυψε ότι αυτές οι ανορθολογικές πτυχές, όπως επίσης και ολόκληρη η δομή του χαρακτήρα του ατόμου, είναι αντιδράσεις στις επιρροές που ασκούνται κατά την πολύ πρώιμη παιδική ηλικία.

Όμως ο Φρόιντ ήταν σε τόσο μεγάλο βαθμό διαποτισμένος από το πνεύμα της δικής του κουλτούρας, ώστε δεν μπορούσε να προχωρήσει πέρα από κάποια όρια τα οποία αυτή η κουλτούρα έθετε. Και τα όρια αυτά τον περιόρισαν ακόμη και ως προς την κατανόηση του ασθενούς ατόμου του υπονόμευσαν την κατανόηση του φυσιολογικού ατόμου, αλλά και των εκδηλώσεων ανορθολογισμού που προκύπτουν στην κοινωνική ζωή.

Καθώς αυτό το βιβλίο τονίζει τον ρόλο των ψυχολογικών παραγόντων στην ολότητα του κοινωνικού γίνεσθαι και καθώς επίσης αυτή η ανάλυση βασίζεται σε κάποιες από τις θεμελιώδεις ανακαλύψεις του Φρόιντ –ιδιαίτερα μάλιστα σε αυτές που αφορούν στη λειτουργία των δυνάμεων του ασυνείδητου στον ανθρώπινο χαρακτήρα και στην εξάρτησή

τους από εξωτερικές επιρροές-, νομίζω πως θα βοηθήσει τον αναγνώστη να γνωρίσει ήδη από την αρχή κάποιες γενικές αρχές της δικής μας προσέγγισης, όπως επίσης και τις κύριες διαφορές ανάμεσα σε αυτή την προσέγγιση και στις κλασικές φροϊδικές έννοιες.³

Ο Φρόντ αποδεχόταν την παραδοσιακή αντίληψη για την ύπαρξη μιας βασικής διχοτόμησης ανάμεσα στον άνθρωπο και στην κοινωνία, όπως επίσης και το παραδοσιακό δόγμα περί κακίας της ανθρώπινης φύσης. Για τον Φρόντ ο άνθρωπος είναι κατά βάση αντικοινωνικός. Η κοινωνία πρέπει να τον τιθασει, επιτρέποντάς του βεβαίως κάποια άμεση ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του - και κατά συνέπεια των ενστίκτων του, που δεν μπορούν να εξαλειφθούν. Όμως κατά το μεγαλύτερο μέρος η κοινωνία θα πρέπει να ξευγενίζει και να θέτει επιδέξια υπό έλεγχο τις βασικές παρορμήσεις του ανθρώπου. Ως συνέπεια αυτής της καταπίεσης των φυσικών παρορμήσεων από την κοινωνία, συμβαίνει κάτι απίστευτο: Οι καταπιεσμένες ορμές μετατρέπονται σε τάσεις οι οποίες έχουν πολιτισμική αξία και έτσι γίνονται οι βάσεις του ανθρώπινου πολιτισμού. Ο Φρόντ επιλέγει τον όρο *μετουσίωση* για να περιγράψει τον παράξενο αυτό μετασχηματισμό της καταπίεσης σε πολιτισμένη συμπεριφορά. Αν η καταπίεση είναι εντονότερη από την ικανότητα μετουσίωσης, τα άτομα γίνονται νευρωτικά και τότε χρειάζεται να ακολουθήσει χαλάρωση αυτής της έντασης. Γενικά πάντως, υπάρχει μια αντίστροφη σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση των ενστίκτων του ανθρώπου και στον πολιτισμό: Όσο πιο έντονη είναι η καταπίεση τόσο υψηλότερος είναι και ο βαθμός του πολιτισμού (και τόσο μεγαλύτερος επίσης είναι ο κίνδυνος νευρωτικών διαταραχών). Η σχέση ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία στη φροϊδική αντίληψη είναι στατική: Το άτομο παραμένει στην ουσία अपαράλλακτο και δεν αλλάζει παρά στον βαθμό που η κοινωνία ασκεί εντονότερη πίεση στις φυσικές του ορμές

(κάτι που το ωθεί αναγκαστικά σε μεγαλύτερη μετουσίωση) ή του επιτρέπει μεγαλύτερη ικανοποίηση (θυσιάζοντας έτσι το επίπεδο του πολιτισμού).

Όπως συμβαίνει με τα αποκαλούμενα βασικά ένστικτα του ανθρώπου που αποδέχονταν οι πρώτοι ψυχολόγοι, η αντίληψη του Φρόιντ για την ανθρώπινη φύση ήταν ουσιαστικά μια αντανάκλαση των σημαντικότερων παρορμήσεων που εκδηλώνει ο σύγχρονος άνθρωπος. Για τον Φρόιντ το άτομο της δικής του κουλτούρας αντιπροσώπευε τον *άνθρωπο* - και εκείνα τα πάθη και τα άγχη που χαρακτηρίζουν τον άνθρωπο των σύγχρονων κοινωνιών τα θεωρούσε αιώνιες δυνάμεις, ριζωμένες στη βιολογική συγκρότηση του ανθρώπου.

Υπάρχουν πολλά παραδείγματα που θα μπορούσαμε να αναφέρουμε σε αυτό το σημείο (όπως, λόγου χάριν, την κοινωνική βάση της επιθετικότητας η οποία διακατέχει τον σύγχρονο άνθρωπο, το οιδιπόδειο σύμπλεγμα και το αποκαλούμενο σύμπλεγμα ευνουχισμού στις γυναίκες). Θα ήθελα όμως να αναφέρω ένα μόνο επιπλέον παράδειγμα, το οποίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς αναφέρεται στην πλέον ολοκληρωμένη σύλληψη του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος. Ο Φρόιντ αναλογίζεται πάντα το άτομο μέσα από τις σχέσεις του με τα άλλα άτομα. Όμως αυτού του είδους οι σχέσεις, έτσι όπως τις βλέπει ο Φρόιντ, είναι παρόμοιες με τις οικονομικές σχέσεις με τους άλλους, οι οποίες χαρακτηρίζουν το άτομο στην καπιταλιστική κοινωνία. Καθένας εργάζεται για τον εαυτό του ατομιστικά, διακινδυνεύοντας μόνος του, και τις περισσότερες φορές, χωρίς να συνεργάζεται με άλλους. Ωστόσο, δεν είναι Ροβινσώνας Κρούσος. Έχει ανάγκη τους άλλους, ως πελάτες, υπαλλήλους ή εργοδότες. Πρέπει να αγοράσει και να πουλήσει, να πάρει και να δώσει. Οι σχέσεις αυτές ρυθμίζονται από την αγορά, είτε πρόκειται για αγορά εμπορευμάτων είτε για αγορά εργασίας. Και έτσι το άτομο, αρχικά μόνο και αύταρκες, εισέρχεται σε οικονομικές σχέσεις

με τα άλλα άτομα, οι οποίες είναι ένα μέσο για την επίτευξη των σκοπών του: Να πουλήσει και να αγοράσει. Ο τρόπος με τον οποίο συλλαμβάνει ο Φρόιντ τις ανθρώπινες σχέσεις είναι στην ουσία ο ίδιος: Το άτομο εμφανίζεται πλήρως εξοπλισμένο με βιολογικά δεδομένες παρορμήσεις, οι οποίες πρέπει να ικανοποιηθούν. Επομένως, προκειμένου να τις ικανοποιήσει, δημιουργεί σχέσεις με άλλα *αντικείμενα*. Με αυτόν τον τρόπο οι άλλοι είναι πάντα ένα μέσο για την επίτευξη του σκοπού ενός ανθρώπου, με άλλα λόγια για την ικανοποίηση επιθυμιών οι οποίες αυτές καθεαυτές έχουν ήδη ξυπνήσει μέσα στο άτομο προτού έρθει σε επαφή με τους άλλους. Το πεδίο των ανθρώπινων σχέσεων, έτσι όπως το αντιλαμβάνεται ο Φρόιντ, είναι παρόμοιο με την αγορά -πρόκειται για την ανταλλαγή ικανοποίησης βιολογικά δεδομένων αναγκών- στο πλαίσιο του οποίου η σχέση με το άλλο άτομο είναι πάντα το μέσο για να πετύχει ένας σκοπός, αλλά ποτέ δεν είναι αυτοσκοπός.

Σε αντίθεση με την οπτική γωνία του Φρόιντ, η ανάλυση που επιχειρείται σε αυτό το βιβλίο βασίζεται στην υπόθεση πως το κομβικό πρόβλημα της ψυχολογίας αφορά στον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο σχετίζεται κάθε άτομο με τον κόσμο και όχι εκείνο της ικανοποίησης ή της ματαίωσης της μιας ή της άλλης ενστικτώδους ανάγκης· ακόμη περισσότερο, βασίζεται επίσης στην υπόθεση ότι η σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και στην κοινωνία δεν είναι μια στατική σχέση. Δεν είναι σαν να είχαμε από τη μια πλευρά ένα άτομο εφοδιασμένο από τη φύση με κάποιες συγκεκριμένες παρορμήσεις και από την άλλη πλευρά την κοινωνία ως κάτι εντελώς ξεχωριστό από αυτό το άτομο, που είτε ικανοποιεί είτε παρεμποδίζει αυτές τις παρορμήσεις. Παρόλο που υπάρχουν βεβαίως συγκεκριμένες ανάγκες, όπως είναι η πείνα, η δίψα, το σεξουαλικό ένστικτο, οι οποίες είναι κοινές σε όλους τους ανθρώπους, οι άλλες παρορμήσεις, που δημιουργούν τις *διαφορές* ανάμεσα στους χαρακτήρες των ανθρώπων, όπως είναι η αγάπη και το

μίσος, ο πόθος για εξουσία ή η επιθυμία για υποταγή, οι αισθησιακές απολαύσεις και ο φόβος της ικανοποίησής τους, αποτελούν στο σύνολό τους προϊόντα του κοινωνικού γίνεσθαι. Οι πιο εξευγενισμένες, όπως και οι πιο χαμερπείς, ροπές του ανθρώπου δεν αποτελούν μέρος μιας παγιωμένης και βιολογικά δεδομένης ανθρώπινης φύσης, αλλά είναι αποτέλεσμα εκείνης της διαδικασίας που δημιουργεί και τον άνθρωπο ως κοινωνικό ον. Με άλλα λόγια, η κοινωνία δεν έχει μόνο μια καταπιεστική λειτουργία –αν και σίγουρα έχει κι αυτή–, αλλά έχει επίσης και μια δημιουργική λειτουργία. Η φύση του ανθρώπου, τα πάθη του και τα άγχη του αποτελούν πολιτισμικά προϊόντα· στην πραγματικότητα, ο ίδιος ο άνθρωπος είναι το πιο σημαντικό δημιούργημα της συνεχούς ανθρώπινης προσπάθειας, το αποτύπωμα της οποίας αποκαλούμε ιστορία.

Έργο της κοινωνικής ψυχολογίας είναι να κατανοήσει αυτή ακριβώς την πορεία της ανθρώπινης δημιουργικότητας στην ιστορία. Για ποιο λόγο κάποιες συγκεκριμένες καθοριστικές αλλαγές στον ανθρώπινο χαρακτήρα λαμβάνουν χώρα κατά τη μετάβαση από μια ιστορική εποχή σε μια άλλη; Γιατί το πνεύμα της Αναγέννησης διαφέρει από το πνεύμα του Μεσαίωνα; Γιατί η δομή του χαρακτήρα του ανθρώπου στον μονοπωλιακό καπιταλισμό διαφέρει από την αντίστοιχη δομή κατά τον δέκατο ένατο αιώνα; Η κοινωνική ψυχολογία οφείλει να εξηγήσει για ποιο λόγο αναδύονται καινούριες ικανότητες και καινούρια πάθη, θετικά ή αρνητικά. Έτσι ανακαλύπτουμε, λόγου χάριν, ότι από την Αναγέννηση μέχρι σήμερα οι άνθρωποι διακατέχονται από τη φλογερή επιθυμία να αποκτήσουν φήμη, ενώ αυτή η τάση, που φαίνεται τόσο φυσική σ' εμάς, ήταν ελάχιστα παρούσα στη μεσαιωνική κοινωνία.⁴ Την ίδια περίοδο οι άνθρωποι ανέπτυξαν ένα αισθητικό κριτήριο για την ομορφιά της φύσης που δεν διέθεταν την προηγούμενη περίοδο.⁵ Και πάλι στις χώρες της βόρειας Ευρώπης, τα άτομα ανέπτυξαν

από τον δέκατο έκτο αιώνα και μετά μια τάση εργασιομανίας, η οποία ήταν άγνωστη ως τότε στον ελεύθερο άνθρωπο.

Όμως ο άνθρωπος δεν είναι απλώς δημιουργήμα της ιστορίας - είναι και δημιουργός της. Η επίλυση αυτής της φαινομενικής αντίφασης συνιστά ακριβώς το πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας.⁶ Έργο της είναι να καταδείξει όχι απλώς με ποιο τρόπο τα πάθη, οι επιθυμίες και τα άγχη αλλάζουν και αναπτύσσονται ως *αποτελέσματα* της κοινωνικής εξέλιξης, αλλά επίσης και πώς οι ανθρώπινες ενέργειες, που διαμορφώνονται έτσι σε ειδικούς τύπους, γίνονται με τη σειρά τους *παραγωγικές δυνάμεις*, οι οποίες *επιδρούν στο κοινωνικό γίνεσθαι*. Με αυτόν τον τρόπο, λόγου χάριν, η επιθυμία για φήμη και επιτυχία ή η παρόρμηση για εργασία είναι δυνάμεις χωρίς τις οποίες ουδέποτε θα μπορούσε να έχει αναπτυχθεί ο σύγχρονος καπιταλισμός· χωρίς αυτές, όπως και χωρίς κάποιες άλλες ανθρώπινες δυνάμεις, οι άνθρωποι δεν θα διέθεταν κίνητρα για να ενεργούν σύμφωνα με τις κοινωνικές και οικονομικές απαιτήσεις του σύγχρονου εμπορικού και βιομηχανικού συστήματος.

Από τα παραπάνω προκύπτει επομένως ότι η οπτική γωνία που υιοθετείται σε αυτό το βιβλίο διαφοροποιείται από εκείνη του Φρόιντ, στον βαθμό που διαφωνεί ριζικά με τη δική του ερμηνεία της ιστορίας ως αποτελέσματος ψυχολογικών δυνάμεων οι οποίες είναι ανεξάρτητες από τους κοινωνικούς παράγοντες. Συγχρόνως, η οπτική γωνία αυτού του βιβλίου διαφωνεί ριζικά και με όλες τις θεωρίες που αγνοούν τον ρόλο του ανθρώπινου παράγοντα ως ενός από τα δυναμικά στοιχεία του κοινωνικού γίνεσθαι. Η κριτική αυτή δεν κατευθύνεται μόνο εναντίον των κοινωνικών θεωριών που θέλουν απερίφραστα να καταργήσουν την ενασχόληση με τα ψυχολογικά ζητήματα στην κοινωνιολογία (όπως συμβαίνει με τον Ντιρκάιμ και τη Σχολή του), αλλά και εναντίον εκείνων των θεωριών που, λιγότερο ή περισσότερο, αποτυπώνουν το ρεύμα του συμπεριφορισμού στην ψυχολογία. Κοινή σε όλες αυτές τις θεωρίες

είναι η υπόθεση πως η ανθρώπινη φύση δεν έχει αποκλειστικά δικό της δυναμισμό και γι' αυτό όλες οι αλλαγές ψυχολογικής φύσης θα πρέπει να κατανοούνται στη βάση της ανάπτυξης νέων *συνθηθειών*, ως προσαρμογή σε νέα πολιτισμικά πρότυπα. Αυτές οι θεωρίες, αν και αναγνωρίζουν την ύπαρξη του ψυχολογικού παράγοντα, την ίδια στιγμή τον υποβιβάζουν σε μια απλή σκιά των πολιτισμικών προτύπων. Μόνο μια δυναμική ψυχολογία, τα θεμέλια της οποίας έθεσε ο Φρόιντ, μπορεί να προχωρήσει περισσότερο από το να κάνει απλώς μνεία του ανθρώπινου παράγοντα. Παρόλο που δεν υφίσταται παγιωμένη ανθρώπινη φύση, είναι επίσης αδύνατον να αντιληφθούμε τη φύση του ανθρώπου ως κάτι που διαπλάθεται αενάως και προσαρμόζεται σε κάθε λογής συνθήκες, χωρίς η ίδια να αναπτύσσει έναν αποκλειστικά δικό της ψυχολογικό δυναμισμό. Η ανθρώπινη φύση, αν και αποτελεί προϊόν ιστορικής εξέλιξης, διαθέτει ορισμένους εγγενείς μηχανισμούς και νόμους, η ανακάλυψη των οποίων είναι έργο της ψυχολογίας.

Σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητο, για την πλήρη κατανόηση όσων ειπώθηκαν μέχρι τώρα, αλλά και όσων θα ακολουθήσουν, να εξετάσουμε την έννοια της *προσαρμογής*. Αυτή η πραγματεία μάς διασαφηνίζει συγχρόνως και τι εννοούμε όταν μιλάμε για ψυχολογικούς μηχανισμούς και νόμους.

Φαίνεται μάλλον χρήσιμο να κάνουμε τον διαχωρισμό ανάμεσα στη *στατική* και τη *δυναμική προσαρμογή*. Με τον όρο στατική προσαρμογή εννοούμε την προσαρμογή στα πρότυπα η οποία αφήνει ανεπηρέαστη τη συνολική χαρακτηρισολογική δομή και ισοδυναμεί απλώς και μόνο με την υιοθέτηση μιας καινούριας συνήθειας. Ένα παράδειγμα τέτοιας προσαρμογής είναι το να αλλάξει κάποιος τη συνήθειά του να τρώει με τον κινέζικο τρόπο και να υιοθετήσει τον δυτικό, να τρώει με μαχαίρι και πιρούνι. Ο Κινέζος που αποφασίζει να ζήσει στην Αμερική θα προσαρμοστεί σε αυτά τα καινούρια πολιτισμικά πρότυπα, όμως μια τέτοια προσαρμογή από μόνη της

ελάχιστα θα επιδράσει στην προσωπικότητά του· δεν πρόκειται να δημιουργήσει καινούρια ένστικτα ή νέα γνωρίσματα του χαρακτήρα του.

Με τον όρο όμως *δυναμική προσαρμογή* εννοούμε την προσαρμογή που προκύπτει όταν, λόγου χάριν, ένα παιδί υπακούει στις διαταγές ενός αυστηρού και απειλητικού πατέρα –επειδή τον φοβάται υπερβολικά ώστε να κάνει διαφορετικά– και γίνεται *καλό παιδί*. Ενώ προσαρμόζεται στην αναγκαιότητα της κατάστασης, κάτι συμβαίνει μέσα του. Είναι πιθανόν να αναπτύξει απέναντι στον πατέρα του μια εχθρότητα, την οποία όμως καταπιέζει, επειδή θα ήταν υπερβολικά επικίνδυνο να την εκδηλώσει, ακόμη και να τη συνειδητοποιήσει το ίδιο. Αυτή η καταπιεσμένη εχθρότητα όμως, αν και δεν εκδηλώνεται, αποτελεί έναν δυναμικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της δομής του χαρακτήρα του. Μπορεί να δημιουργήσει καινούρια άγχη, που με τη σειρά τους θα οδηγήσουν σε ακόμη βαθύτερη υποταγή· μπορεί ακόμη να προκαλέσει μια αόριστη και γενική περιφρόνηση, η οποία δεν έχει κάποιο ειδικό αντικείμενο, αλλά αφορά στην ίδια τη ζωή εν γένει. Και εδώ λοιπόν, όπως και στην πρώτη περίπτωση, ενώ ένα άτομο προσαρμόζεται σε κάποιες εξωτερικές συνθήκες, αυτό το είδος προσαρμογής δημιουργεί κάτι καινούριο μέσα του, ξυπνά νέες παρορμήσεις και καινούριους φόβους. Κάθε νεύρωση αποτελεί και ένα παράδειγμα αυτής της δυναμικής προσαρμογής· πρόκειται στην ουσία για μια προσαρμογή σε εξωτερικές συνθήκες τέτοιες (και κυρίως εκείνες της πρώιμης παιδικής ηλικίας) οι οποίες είναι από μόνες τους ανορθολογικές και γενικά δεν ευνοούν την ανάπτυξη και την εξέλιξη του ατόμου. Κατά τον ίδιο τρόπο, ανάλογα κοινωνικο-ψυχολογικά φαινόμενα, καθώς είναι συγκρίσιμα με τα νευρωσικά φαινόμενα (και θα συζητήσουμε αργότερα τους λόγους για τους οποίους δεν θα έπρεπε να αποκαλούνται *νευρωσικά*), όπως είναι η παρουσία ισχυρών καταστροφικών ή σαδιστικών παρορμήσεων στις κοινωνικές

ομάδες, μας παρέχουν ένα παράδειγμα δυναμικής προσαρμογής σε κοινωνικές συνθήκες που είναι ανορθολογικές και επιζήμιες για την εξέλιξη του ανθρώπου.

Παράλληλα με το ερώτημα σχετικά με το είδος της προσαρμογής που επέρχεται, θα πρέπει να δοθούν απαντήσεις και σε άλλα ερωτήματα: Τι είναι αυτό που εξαναγκάζει τον άνθρωπο να προσαρμόζεται σε κάθε πιθανή συνθήκη της ζωής και ποια είναι τα όρια αυτής της προσαρμοστικότητας;

Επιχειρώντας να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα, το πρώτο φαινόμενο που πρέπει να συζητήσουμε είναι το ότι στην ανθρώπινη φύση υπάρχουν κάποιοι τομείς οι οποίοι είναι πιο ελαστικοί και προσαρμόσιμοι απ' όσο άλλοι. Οι τάσεις και τα γνωρίσματα του χαρακτήρα που διαφοροποιούν τους ανθρώπους μεταξύ τους παρουσιάζουν πολύ μεγαλύτερη ελαστικότητα και ρευστότητα: ο έρωτας, η τάση για καταστροφή, ο σαδισμός, η τάση για υποταγή, ο πόθος για εξουσία, η επιθυμία αυτοπροβολής, το πάθος της πλεονεξίας, η τάση για αισθησιακή απόλαυση και ο φόβος απέναντι σε αυτή. Αυτές, όπως και πολλές άλλες τάσεις και φόβοι του ανθρώπου, αναπτύσσονται σαν αντίδραση σε κάποιες συγκεκριμένες συνθήκες της ζωής. Από μια άποψη, δεν πρόκειται για τάσεις ή φόβους που εξαλείφονται εύκολα, καθώς από τη στιγμή που αποτελούν πια κομμάτι του ατομικού χαρακτήρα, δύσκολα εξαφανίζονται και δύσκολα μετατρέπονται σε κάποια παρόρμηση άλλου είδους. Και όμως διαθέτουν μια κάποια ευκαμψία, υπό την έννοια ότι οι άνθρωποι, και ειδικά κατά την παιδική τους ηλικία, αναπτύσσουν τη μία ή την άλλη ανάγκη περισσότερο ή λιγότερο, ανάλογα με τον συνολικό τρόπο ζωής τους. Καμία από αυτές τις ανάγκες δεν είναι αμετάβλητη και άκαμπτη σαν να ήταν εγγενής στην ανθρώπινη φύση, ώστε να εξελίσσεται απαιτώντας να ικανοποιείται κάτω από οποιεσδήποτε περιστάσεις.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω ανάγκες, υπάρχουν και κάποιες άλλες οι οποίες αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της

ανθρώπινης φύσης και απαιτούν οπωσδήποτε την ικανοποίησή τους· πρόκειται συγκεκριμένα για τις ανάγκες που είναι ριζωμένες στην οργανική συγκρότηση του ανθρώπου, όπως είναι η πείνα, η δίψα, η ανάγκη για ύπνο και άλλες. Για καθεμιά από αυτές τις τρεις ανάγκες υπάρχει ένα όριο, πέρα από το οποίο η έλλειψη ικανοποίησης δεν είναι πια ανεκτή. Όταν το όριο αυτό ξεπεραστεί, η τάση για ικανοποίηση της συγκεκριμένης ανάγκης γίνεται πανίσχυρη. Όλες αυτές οι ανάγκες, που προκύπτουν από την ίδια τη φύση, μπορούν να συνοψιστούν στην έννοια της ανάγκης για αυτοσυντήρηση. Αυτή η ανάγκη για αυτοσυντήρηση είναι εκείνο ακριβώς το μέρος της ανθρώπινης φύσης που απαιτεί ικανοποίηση υπό οποιεσδήποτε συνθήκες και γι' αυτό αποτελεί και το πρωταρχικό κίνητρο της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Για να το διατυπώσουμε λοιπόν απλούστερα: Ο άνθρωπος πρέπει να φάει, να πιει, να κοιμηθεί, να προστατεύσει τον εαυτό του απέναντι σε εχθρούς και ούτω καθεξής. Προκειμένου να τα κατορθώσει όλα αυτά, πρέπει να εργάζεται και να παράγει. Η *εργασία*, παρ' όλα αυτά, δεν είναι μια γενική και αφηρημένη έννοια. Η εργασία είναι πάντα συγκεκριμένη, που σημαίνει ότι σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα συγκεκριμένο είδος εργασίας στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου οικονομικού συστήματος. Ένα άτομο μπορεί να εργάζεται ως δουλοπάροικος στο πλαίσιο του φεουδαρχικού συστήματος, ως αγρότης σε μια κοινότητα Ινδιάνων, ως ανεξάρτητος επιχειρηματίας σε μια καπιταλιστική κοινωνία, ως πωλητής σε ένα σύγχρονο πολυκατάστημα, ως εργάτης στην ατέρμονη αλυσίδα παραγωγής ενός μεγάλου εργοστασίου. Αυτά τα διαφορετικά είδη εργασίας απαιτούν εντελώς διαφορετικά στοιχεία χαρακτηριστήρα και έχουν σαν συνέπεια διαφορετικούς τρόπους συσχετισμού με τα άλλα άτομα. Όταν γεννιέται ένας άνθρωπος, η σκηνή είναι ήδη στημένη γι' αυτόν. Πρέπει να τρώει και να πίνει, επομένως πρέπει να εργάζεται· αυτό με τη σειρά του

σημαίνει ότι πρέπει να εργάζεται υπό τις ειδικές συνθήκες και με τους τρόπους που είναι ήδη καθορισμένοι γι' αυτόν από τον τύπο της κοινωνίας μέσα στην οποία έχει γεννηθεί. Και οι δύο παράγοντες, η ανάγκη του να ζήσει από τη μια, αλλά και το κοινωνικό σύστημα από την άλλη, είναι σταθερές τις οποίες δεν μπορεί να αλλάξει ο ίδιος και είναι μάλιστα αυτοί ακριβώς οι παράγοντες που χαρακτηρίζουν την ανάπτυξη εκείνων των άλλων χαρακτηριστικών τα οποία παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα.

Έτσι, ο τρόπος ζωής, όπως καθορίζεται από το άτομο μέσα από τις ιδιαιτερότητες ενός οικονομικού συστήματος, καταλήγει να είναι ο πρωταρχικός παράγοντας για τον καθορισμό της συνολικής δομής του χαρακτήρα του, καθώς η επιτακτική αναγκαιότητα αυτοσυντήρησης το αναγκάζει και να αποδεχτεί τις συνθήκες στις οποίες είναι αναγκασμένο να ζει. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να προσπαθήσει, μαζί με άλλα άτομα, να επιτύχει κάποιες συγκεκριμένες οικονομικές και πολιτικές αλλαγές· κατά πρώτο λόγο όμως, η προσωπικότητά του διαμορφώνεται από τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής τον οποίο γνώρισε κατά την παιδική του ηλικία, στο οικογενειακό του περιβάλλον, και αυτός ο τρόπος αντιπροσωπεύει όλα εκείνα τα γνωρίσματα που είναι χαρακτηριστικά σε κάθε συγκεκριμένη κοινωνία ή τάξη.⁷

Οι ανάγκες οι οποίες διαμορφώνονται με βάση τις φυσικές επιταγές δεν είναι και οι μόνες επιτακτικές ανάγκες της ανθρωπίνης φύσης. Υπάρχει και μια άλλη κατηγορία εξίσου επιτακτικών αναγκών που δεν είναι ριζωμένες στις οργανικές διαδικασίες, αλλά στον ίδιο τον πυρήνα του ανθρώπινου τρόπου και της πρακτικής ζωής: Είναι οι ανάγκες του ατόμου να σχετιστεί με τον κόσμο γύρω του και να αποφύγει την απομόνωση. Αυτή η αίσθηση της απόλυτης μοναξιάς και της πλήρους απομόνωσης οδηγεί σε ψυχική αποδόμηση, όπως ακριβώς η αιτία οδηγεί στον θάνατο. Αυτός ο συσχετισμός με τον κόσμο και

με τους άλλους δεν είναι ταυτόσημος με τη φυσική επαφή. Ένα άτομο μπορεί να είναι μόνο του υπό φυσική έννοια για πολλά χρόνια, αλλά να σχετίζεται με ιδέες ή με αξίες, ή έστω με κοινωνικά πρότυπα που του δίνουν μια αίσθηση κοινότητας και ανήκειν. Από την άλλη πλευρά, μπορεί να ζει ανάμεσα σε άλλα άτομα και όμως να καταβάλλεται από ένα αίσθημα απόλυτης απομόνωσης, του οποίου συνέπεια είναι, αν μάλιστα το αίσθημα αυτό υπερβεί ένα όριο, μια κατάσταση ψυχικής αστάθειας με εκδήλωση σχιζοφρενικών διαταραχών. Αυτή η απουσία σύνδεσης με κάποιες αξίες, σύμβολα, πρότυπα μπορεί να ονομαστεί κατάσταση ηθικής απομόνωσης και είναι εξίσου αφόρητη με τη φυσική απομόνωση, ή μάλλον η φυσική απομόνωση γίνεται αφόρητη όταν συνδυάζεται και με ηθική απομόνωση. Ο πνευματικός συσχετισμός του ατόμου με τον κόσμο μπορεί να λάβει πολλές μορφές· ο καλόγερος στο κελί του ο οποίος πιστεύει στον Θεό, όπως και ο πολιτικός κρατούμενος που είναι φυλακισμένος στην απομόνωση, αλλά νιώθει ότι είναι κοντά στους συναγωνιστές του, δεν βιώνουν ηθική μοναξιά. Ούτε και ο Άγγλος ευγενής, ο οποίος φορά το σακάκι του για να δειπνήσει ακόμη και στο πλέον εξωτικό περιβάλλον ή ο μικροαστός, ο οποίος, αν και βαθύτατα απομονωμένος από τους συνανθρώπους του, αισθάνεται ενότητα με το έθνος του ή με τα σύμβολά του. Η μορφή του συσχετισμού με τον κόσμο ενδέχεται να είναι ευγενής ή κοινή, και πάλι όμως είναι προτιμότερο το τελευταίο από το να είναι κάποιος ολομόναχος. Η θρησκεία και ο εθνικισμός, όπως και κάθε έθιμο και κάθε δοξασία, όσο παράλογα και μειωτικά και αν είναι, από τη στιγμή που συνδέουν το άτομο με τους άλλους αποτελούν καταφύγιο απέναντι στον μεγαλύτερο φόβο του ανθρώπου: την απομόνωση.

Η ισχυρή ανάγκη αποφυγής της ηθικής απομόνωσης περιγράφεται με πολύ ζωντανό τρόπο από τον Μπαλζάκ στο παρακάτω χωρίο από *Το μαρτύριο του εφευρέτη*: